

*Akademik hayatım boyunca daima teşvik, destek ve yardımlarını
gördüğüm kıymetli refikam ve sevgili çocuklarıma...*

TÂCÛTTEVÂRÎH

HOCA SADEDDİN EFENDİ

TÂCÜTTEVÂRÎH

I. CİLT

Hazırlayan
Mehmet İpşirli

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA ♦ 2024

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI III-2. DİZİ - SAYI: 23

Sertifika No: 43191

تاج التواريخ ♦ Tâcüttevârîh

Hoca Sadeddin Efendi

Hazırlayan

Mehmet İpşirli

İnceleyiciler

Abdülkadir Özcan ♦ Ömer İşbilir

Metin Denetimi

Şükrü Çavuş ♦ Muhammed Özler

1. Baskı: Ankara 2024 (1500 adet)

ISBN: 978-975-17-6003-6 (tk)

978-975-17-6004-3 (1.c)

Sayfa Tasarımı

Uğur Şahin

Kapak Tasarımı

Emine Çakır

Kapak Görseli

Sultan Mehmed II'nin Eğri Seferi dönüşünde İstanbul'da karşılanması.

Kaynak: Talikizade, *Eğri Fetihnemesi*, TSMK, H. 1609, vr. 68b-69a.

Türk Tarih Kurumu

Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No: 1 06230 Altındağ/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 ♦ Fax: +90 312 310 16 98

ttk.gov.tr ♦ emagaza-ttk.ayk.gov.tr

Baskı

Neyir Matbaacılık

Matbaacılar Sitesi 1341. Cadde No: 62 İvedik OSB - Yenimahalle/Ankara

Tel: +90 (0312) 395 53 00 ♦ email: neyir@hotmail.com ♦ Sertifika No: 49891

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın,
tercüme ve iktibas hakları Türk Tarih Kurumuna aittir.

İÇİNDEKİLER

I. CİLT

ÖN SÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	XIII
GİRİŞ.....	XV
Hoca Sadeddin Efendi.....	XV
<i>Tâcüttevârîh</i> ve Diğer Eserleri.....	XXIX
Nüshalar ve Tavsifleri.....	LVI
KAYNAKLAR.....	LXXXVII
Metin Fihristi (I. Cilt).....	XCIII
<i>Tâcüttevârîh</i> Metni (I. Cilt)	1

II. CİLT

Metin Fihristi (II. Cilt)	VII
<i>Tâcüttevârîh</i> Ulema ve Meşayih Biyografileri Listesi.....	XII
<i>Tâcüttevârîh</i> Metni (II. Cilt)	671
EKLER.....	1299
Ek I: <i>Selimnâme</i>	1299
Ek II: I. Selim Devri Ulema ve Meşayih	1324
Ek III: Matbu Metne Yazılan Mukaddime	1342
Ek IV: Minyatürlü Nüshalardan Bazı Minyatür Örnekleri	1345
LÜGATÇE	1355
DİZİN	1417

ÖN SÖZ

Tanınmış bir aileye mensup bulunan Hoca Sadeddin Efendi, padişah hocalığı ve şeyhülislamılığı ile Câmîurriyâseteyn ünvanı sahibi olarak XVI. yüzyılın son çeğreğinde fevkalade etkili olmuş ve derin izler bırakmıştır. Sadeddin Efendi'ye daha sonraki dönemlerde asıl şöhretini sağlayan ilk dokuz Osmanlı padişahını ve dönemini anlatan, belâgatı ön plana çıkararak süslü ve ağdalı nesir ve zengin söz varlığı ile yazılmış olan *Tâcüttevârih* adlı eseri olmuştur. İran tarihçiliğinin en önemli özelliği olan bu tarz daha önce Atâ Melik Cüveynî, Vassâf ve Şerefeddin Ali Yezdî'nin temsil ettiği bir tarih yazım mektebi olup Osmanlı tarihçiliğinde Farsça olarak İdris-i Bitlisî, Türkçe olarak da Hoca Sâdeddin ile temsil edilmiştir.

Sadeddin Efendi eserin telif sebebini açıklarken Osmanlı tarihinin bütün ayrıntılarıyla kaleme alındığını ancak bu eserlerden çoğunun Farsça parlak cümleler halinde yazıldığından zor anlaşıldığını bazı tarihçilerin ağdalı ifadeler kullanıp uzun yazmaya çok hevesli olduklarını, kısa yazılacak yerde uzun, konuları toparlamak yerine dağıtarak yazdıklarını belirtilir. Hoca Sâdeddin, Muslihuddîn-i Lârî'nin Sultan II. Selim'e takdim ettiği *Mir'âtü'l-edvâr*'ı Türkçe'ye çevirirken, Osmanlı tarihine dair olan son bölümünü yetersiz ve zayıf bularak tercüme etmemiş, başlangıçtan itibaren kendisi bir Osmanlı tarihi yazmaya karar vermiştir.

Eserini Osmanlı'nın kuruluşundan başlayarak Yavuz Sultan Selim'in ölümüne (1520) kadar getirmiş ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemini ilâve etmek istemişse de III. Murad'ın arzusu üzerine bu kısmı tamamlayamadan eserini temize çekerek 992/1584'de III. Murad'a sunmuş, her padişaha bir bölüm olmak üzere dokuz kısım halinde düzenlediği eserine *Tâcüttevârih* adını vermiştir. Eserin sonuna bu padişahlar döneminde yaşamış 301 âlim ve şeyhin kısa biyografilerini eklemiştir. Bazı nüshalarda Yavuz Sultan Selim dönemi ulema ve meşayih biyografileri verilmektedir. Bu biyografiler eserin sonunda "EK-II" olarak verilmiştir. Bu kısa biyografiler esas itibarıyla *Şakaiku'n-Nu'mâniyye*'den özetlenerek alınmış olmakla birlikte kendisi de ilmiye sınıfının en üst seviyede temsilcisi olarak yer yer önemli yorumlar ve ilaveler yapmış, kendisinden bahsetmiştir.

Sadeddin Efendi *Tâcüttevârîh*'i yazarken İdrîs-i Bitlisî *Heşt Bihişt*'inden ve Neşrî'nin *Cihannümâ*'sından etkili bir şekilde istifade ederek bu iki kaynağa sıkça atıflar yapmıştır. Aynı şekilde isim belirtmeden anonim veya müellifi bilinen *Tevârîh-i Âl-i Osmânlar*'dan geniş ölçüde faydalanmış yer yer bu eserler için küçümseyici ifadeler kullanmaktan da çekinmemiştir. Bunların yanında Türkçe, Farsça ve Arapça tarih kitaplarından isimlerini zikrederek istifade ettiğini, kaynaklarını göstermede dürüst davrandığını belirtmek gerekir. Ancak yararlanıp da ismini zikretmediği eserlerin de bulunduğu bilinmektedir. Sâdeddin Efendi, olayları ve tarihlerini verirken bazan bir kaç kaynaktaki anlatımları ve tarihi karşılaştırmakta ve kendi tercihini belirtmektedir.

Tâcüttevârîh Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir ün ve itibara sahip olmuş, birçok tarihçi eseri ihtisar ederek, sadeleştirerek, zeyiller yazarak, hatta çok erken tarihlerde Batı dillerine tercüme ederek kullanılmasını sağlamıştır.

Tâcüttevârîh'in esas metnini oluşturan nesir kısmı tarihçilerin ifadesiyle “elsine-i selasede” yani Türkçe, Farsça, Arapça'dan itina ile seçilmiş kelimeler ve terkipler ile çeşitli edebi sanatlar kullanılarak Türkçe olarak yazılmış, aralarına siyak ve sibaka uygun düşecek şekilde yine itina ile yerleştirilmiş Türkçe, Farsça, Arapça şiirler eklenerek tarihi muhtevanın ağırlığı hafifletilmiş ve zenginleştirilmiştir. Bu üç dildeki şiirlerin büyük bir kısmı kendisine ait olup bunların başında genellikle “Li-müellifihî, Li-münşiihî” ifadesi bulunmaktadır. Nitekim *Tâcüttevârîh* Sadeddin Efendi'nin Osmanlı'ya ve tarihe bakışını özetleyen kendisine ait seksen beyitlik uzun bir şiirle başlamaktadır. Bu şiirin sonunda Âl-i Osman'ın tarihini, menkıbelerini nakledip, İslam dünyasında barışı, adaleti nasıl hakim kıldıklarını, hak ve hakikat için çalışıp, devamlı hayır ve hasenatla topluma nasıl hizmet ettiklerini anlatacağını söyleyip Osmanlı'nın devamı için dua ve temenni ile bu uzun şiirini tamamlamaktadır. Sadeddin Efendi'nin nazımının nesrine nisbetle daha sade ve kolay olduğu görülmektedir.

Tâcüttevârîh daha müellifinin sağlığında başlayarak hemen her devirde istinsah edilmiş olup yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde bazıları minyatürlü olmak üzere iki yüze yakın yazma nüshası bilinmektedir. Tam nüshaların önemli bir kısmı tek cilt halinde bir kısmı da iki cilt halinde istinsah edilmiştir. Çağdaş tarihçilerin Sadeddin Efendi'den her vesile ile etraflıca bahsettikleri halde *Tâcüttevârîh*'ten söz etmemeleri ise oldukça dikkat çekicidir.

Tâcüttevârih Matbaa-i Âmire’de 1279-1280/1862-1863’de dönemin Maarif Nazırı Nevres Paşa’nın yakın ilgisi ile iki cilt halinde tabedilmiştir. Nâşir ön sözde eserin tabı için hususi bir itina gösterildiğini, biri Sâdeddin Efendi’nin sağlığında (1005-1006/1597-1598), diğeri ölümünden hemen sonra (1012/1603-1604) istinsah edilmiş iki nüsha esas alınıp Hoca’nın kendi el yazısı ile olan üç nüshadaki notlardan da yararlanılarak yayımlandığı belirtilmiştir. İkinci cildin sonuna, müellifin babası Hasan Can’dan naklettiği Yavuz Sultan Selim ile ilgili on iki hikâyeyi ihtiva eden *Selimnâme* eklenmiştir. *Tâcüttevârih*, değerli tarihçi İsmet Parmaksızoğlu tarafından büyük bir gayret ve emek sarfıyla sadeleştirilmesi yapılmış ve Kültür Bakanlığı tarafından beş cilt halinde yayınlanmıştır.

Vekayinameler tarih için önemli kaynak olduğu gibi kültür, sanat, dil ve edebiyat için de büyük önem taşıyan zengin bir külliyyattır. Bu zenginliğine rağmen bu külliyyatın yukarıda belirtilen alanlarda yaygın ve etkili olarak kullanıldığını söylemek zordur. Bu eksikliğe önceleri alfebe değişikliği ve eserlerin latin harfleriyle bilimsel usullerle yayınlanmamış olması mazeret gösterilmekte idi. Geçen yarım asır içerisinde bu eserlerin büyük çoğunluğu özellikle doktora tezi olarak çalışılıp istifadeye sunulduğu halde yine de yeterince kullanılmadığı bilinmektedir. Bunun en önemli sebebi ise tarih, kültür ve edebiyat ile uğraşanların özellikle genç nesillerin bunları anlamak, özümsemek ve araştırmalarında kullanmakta büyük zorluk çekmesidir. Çünkü bugünkü Türkçe bu eserlerin ihtiva ettiği kelime, terkip ve kavram zenginliğine, dil ve üslup özelliklerine sahip değildir, daha doğrusu bu zenginliği kaybetmiş bulunmaktadır. Bu kaynakların daha yaygın kullanılmasını temin için sadeleştirilerek yayınlanması çare olarak düşünülmüş ise de bu durumda eserin özgünlüğü ve insicamı kaybolduğundan bunun sağlıklı bir çözüm olmadığı görülmüştür. Bu konuda belki etkili bir çözüm olarak eserlerin başına muhtevasını çok yönlü değerlendiren hacimli bir giriş yazılması, ana metinde etkili ve anlamlı bir şekilde, paragrafların oluşturulması noktalama işaretlerinin konulması, sonuna yeterli bir lügatçenin eklenmesi, hicri miladi tarihlerin birlikte verilmesi ve sonuna ayrıntılı bir analitik dizin eklenmesi kolaylıklar sağlayacaktır. Bu çalışmada mümkün olduğu nisbette bunlar yerine getirilmeye çalışıldı. Metin hazırlarken anlamını lugalardan bulmak ihtiyacını duyduğum dilimizde seyrek kullanılan kelime ve kavramları derleyip, metni inceleyeceklere kolaylık sağlamak üzere bir lügatçe hazırlayarak metnin sonuna ekledim. Ancak bu kelime ve kavramların bütün anlamlarını içeren lügat değildir. Anlamlarını bilemediğim kelimeler için öncelikle Redhouse’ın *Lexicon*’una, Steingass, Devellioğlu ve Tarama Sözlüklerine müracaat ettim.

Bu çalışma bir tarih metni olduğundan transkripsiyon uygulamasına fazla girmeden genellikle tarih metinlerinde kullanılan imla takip edilmiş, yanlış anlaşılmaya sebep olabilecek kelimelerde yer yer transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır.

Tâcüttevârih neşre hazırlanırken Sadeddin Efendi'nin sağlığında (1005-1006/1597-1598) tarihlerinde istinsah edilmiş olan İÜ. Nadir Eserler Kütüphanesi nr. 1982 nüshası ile 1279-1280/1862-1863 tarihli matbu nüsha bilhassa kullanılmış ve metinde yazma nüshanın varak numarası normal parantezde, matbu nüshanın sayfa numarası köşeli parantezle verilmiştir. Böylece, bilimsel çalışmalarda matbu *Tâcüttevârih*'e yapılmış olan atıflar kolayca bulunabilecektir Eserin yurt içinde ve yurt dışında bulunan çok sayıdaki nüshası tespit edilip önemli özelliklere sahip bazı muteber nüshalardaki farklılıklar dipnotlarda gösterilmiştir. Arapça ve Farsça şiirler Türk imlâsına uygun yazılmaya çalışılmıştır. Metinde noktalama işaretlerinin konulmasına, belirli yerlerde paragrafların oluşturulmasına dikkat edilmiştir.

On yıldan fazla bir zamandan beri üzerinde çalıştığım *Tâcüttevârih*'i hazırlarken kendilerinden istifade ettiğim değerli dost ve meslektaşlarımı şükranla anmak istiyorum. Genç meslektaşım Osman Yiğit'in özellikle nüsha farkları ve analitik dizinin hazırlanması konusunda çok değerli yardımları için kendisine teşekkür ederim. *Tâcüttevârih*'te siyak ve sibaka uygun şekilde bahisler içerisine yerleştirilmiş çok sayıda şiir bulunmaktadır. Farsça şiirlerin okunması ve anlamları konusunda değerli Tarihçi meslektaşım Vural Genç'e bilhassa teşekkür ederim. Arapça beyitlerin okunması ve anlamları konusunda İsmail Araz'a hasseten teşekkür ederim. Türkçe şiirler için kıymetli meslektaşım Cihan Okuyucu'ya teşekkür ederim. Eserin tamamını okuyarak önemli tashih ve tavsiyelerde bulunan kadim dost Abdülkadir Özcan'a hasseten teşekkür ederim. *Tâcüttevârih* üzerine çalışmam sırasında devamlı teşviklerini gördüğüm değerli dost ve meslektaşlarım Ömer İşbilir, Fuat Recep, Coşkun Yılmaz, Erhan Afyoncu, Feridun Emecen, İdris Bostan, İsmail Erünsal, Tufan Buzpınar, Mustafa İsen, Mustafa Çiçekler, Hayati Develi'ye gönülden teşekkür ederim.

Tâcüttevârih'in, üyesi olmaktan şeref duyduğum Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanması benim için büyük memnuniyet kaynağı olup Kurum Başkanı Prof. Dr. Yüksel Özgen'e, önceki başkan Prof. Dr. Birol Çetin'e,

Doç. Dr. Yunus Pustu'ya, Şükrü Çavuş'a, Muhammed Özler'e, Dr. Ayşe Bedir'e, Dr. Uğur Cenk Deniz İmamoğlu'na ve Kurum'daki ilgili arkadaşlara teşekkür ederim. Eserin kıymetli mutena nüshalarının bulunduğu İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde çalışmalarım sırasında kolaylıklar gösteren görevlilere teşekkür ederim.

Bu meşakkatli ve yorucu çalışmaya eşim Neriman İpşirli'nin fiili desteği ve teşvikine güvenerek girdiğimi belirtmek isterim. Evde ve tatillerde *Tâcüttevârih*'le ilgili nüshalar ve lugatler hep yanımda masa üzerinde oldu. Metni defalarca mukabele ettik. Bu konudaki fiili ve manevi desteği ve fedakarlığı için kendisine teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Mehmet İpşirli
İstanbul Medipol Üniversitesi
Beykoz - İstanbul

KISALTMALAR

AE	: Ali Emiri
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİİED	: Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi
BELGÜ	: Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ens.	: Enstitü
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
Ktp.	: Kütüphane
Lib.	: Library
Nr.	: Numara
Or.	: Oriental
OTYE	: F. Babinger, <i>Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri</i> , Çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982.
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SOAS	: London University, School of Oriental and African Studies
Suppl.	: Supplement
TCYK	: İstanbul Kütüphaneleri Tarih Coğrafya Yazmaları Kataloğu
TSMK	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TY	: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler kütüphanesi Türkçe Yazmalar
Vat.	: Vatikan

Tâcüttevârîh Nüsha Kısaltmaları

- M** : Hicri 1262-1263 tarihli Matbu Tâcüttevârîh
Ü : Tâcüttevârîh, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 1982
T : Tâcüttevârîh, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 5993
S : Tâcüttevârîh, Süleymaniye Ktp. Saliha Sultan 154
E : TSMK Emanet Hazinesi 1409
R : TSMK Revan 1106
P : Tâcüttevârîh, Supplement Turc 150 (Paris Gallica)
D : Atıf Efendi: 1845 : A Diez A oct 79
Y : İst Ün. TY 639

GİRİŞ

Hoca Sadeddin Efendi

Sadeddin Efendi, Sultan Murad ve Sultan Mehmed'in hocası ve şeyhülislam olarak XVI. asrın son çeyreğinin en etkili ve nüfuzlu şahsiyeti olmuştur. Hayatı ile ilgili olarak ünlü eseri *Tâcüttevârih*'te fazla bilgi bulunmamakla birlikte¹ tanınmış bir aileye mensup olması, güçlü kişiliği ve bulunduğu mevkiler sebebiyle devrin kaynaklarında hakkında genellikle takdir ifade eden, yer yer de tenkitler içeren bilgiler verilmiştir. Büyük babası Hafız Muhammed, Bayındır ümerasından Sofu Halil'in muhitinde iken Safeviler'in ortaya çıkışı ile Şah İsmâil'e intisap edip aile Tebrîz'e yerleşmiş,² bu sebeple *Tebrîzî* nisbesiyle de anılır olmuştur.

1514 Çaldıran Savaşı'nda Hafız Muhammed, zoraki olarak Şah İsmail'in maiyetinde yer almış,³ Yavuz Sultan Selim'in zaferi sonrası İran'dan İstanbul'a getirdiği bilgin, sanatkar ve tüccar zümresi arasında Hafız Muhammed ve oğlu Hasan Can da bulunmakta idi. Kısa sürede Yavuz'un güvenine mazhar olarak, "Hâfız-ı Hass-ı Sultanî" sıfatı ile padişah ve saray hafızı olmuştur.⁴ Hafız

¹ Babasından naklen yazmış olduğu Selimname'de ailesi hakkında verdiği bilgiler önemlidir.

² Hikâyet: Ceddimiz Hâfız Muhammed ki Acem pâdişâhlarının güzidesi olan Ya'küb Pâdişâhın mürebbâsı ve makbûl ü mahsûs hâfızı olup sonra Sultân Ya'küb vefât edüp Rüstem Pâdişâh tâze pâdişâh olup dedemizi haremine alıp mezîd-i iltifâla ri'âyet edüp sonra Rüstem Pâdişâh dahi vefât edüp şâhzâdeler fetreti olmağla Şâh İsmâ'îl yanına atası ahhâbî dirilip hurûc edüp mirâr-ı muhârebelerden sonra sâhib-i hurûc istîlâ edüp Acem şâhlığı İsmâ'îl'e karâr bulıcak merhûm Sultân Selîm -*aleyhi rıdvânu'l-İllâhi'l-kerim*- azm-i perhâş-ı Kızılbaş ile vilâyet-i Acem'e âheng etdiklerini istimâ' etdikde Tebrîz'de Mevlânâ Kemâlüddin Erdebîlî -*aleyhi'r-rahme*- hizmetlerine varıp vâlidî bile iletmiş ve du'â recâ edüp istimdâd eylemiş. Bk. *Tâcüttevârih*, II, 605.

³ Merhûm ced ki bülbül-i nağme sarây-ı serâ-bostan-ı Kur'ânî Hâfız Muhammed Isfehânî haşş-ı bi'l-lutfi'l-Sübhânî'dir, ol sefer-i pür-hatarda cebr ü ikrah-ı Şâh-ı gümrâh ile hem-râh olup tefâsil-i mezbûre vü âtiyeye vukûf-ı tâmları olmağın ekserini vâlid-i merhûm anlardan nakl ederlerdi. Bk. *Tâcüttevârih*, II, 272. Ancak Âlî, Hafız Muhammed'in, Şahın yoldaşı, taraftarı olarak sefere kaldığını söylemektedir (*Kühü'l-ahbâr*, TTK, Tıpkıbasım, 2009, vr. 235a).

⁴ Yavuz, "... Tebrîz'e gelip erbâb-ı kemâli ri'âyete teveccüh edüp ehl-i hüneri da'vet etdiler. Ceddimiz kullarını meğer şehzâde iken vasfın işidirler imiş. İhâr edüp kırâ'atin ve hüsn-i edâ ve savtın ve nağme-i Dâvûdî'den behre-i tâmmın müşâhede edicek "Hâfız Mehmed Ya'küb'u işidir idik. Sultân Ya'küb mürebbâsı bu ol mudur yoksa ol geçmiş midir?" deyü su'âl etdikde ol idüğü zâhir olıcak

Muhammed Mısır seferine katılmış, Yavuz'un Kudüs ve civarındaki mübarek yerleri, peygamber kabirlerini ziyaretinde yakınında bulunarak, güzel sesi ile Kur'an okumuştur.⁵

Hafız Muhammed, Yavuz devrinde itibar gördüğü gibi 948/1541'de ölümüne kadar Kanunî de kendisine değer vermiş, günlük yetmiş akçe maaş tahsis ettiği gibi ihtiyaçlarını karşılaması için ayrıca ihsanlarda bulunmuştur.⁶ Oğlu Hasan Can ise musahip ve has nedimi olarak Yavuz'un vefatına kadar altı yıl boyunca hizmetinde bulunmuş, mahrem-i esrarı olmuştur. *Tâcüttevârîh*'in başındaki manzum girişinde Hasan Can'ın padişaha yakınlığı anlatılmaktadır.⁷ Musikişinas, bestekâr olan Hasan Can'ın aynı zamanda Enderun'da musiki dersleri verdiği bilinmektedir.⁸ Kanunî, babasının has musahibi Hasan Can'a çok değer verip kendisine bazı devlet görevleri vermek istemiş ancak Hasan faal hayattan ayrılıp uzleti tercih ettiğini, devlet ve milletin, devamı ve bekası duasıyla meşgul olacağını bildirerek, kendisine asgarî bir maaşın bağlanması talebinde bulunmuş,⁹

meyl ü iltifâtları ziyâde olup ri'âyet-i külliyye ile bu diyâr-ı celilü'l-i'tibâra getirip sonra Vâlid kullarını bendegân-ı harem-i hâss zümresine ilhâk edüp şeref-i kurb ve devlet hitâblarıyla ser-firâz etdiklerinde..." Bk. *Tâcüttevârîh*, II, 606.

⁵ Sultân-ı tâhirü'z-zeyl ihyâ'-i leyl etmeğe meyl edüp emâkin-i müteberrike ziyâretine meşgûl olup ertesi hazret-i İshak ve Ya'küb ve Yûsuf -*alâ Nebiyyinâ ve aleyhimi's-salâtü ve s-selâm* - merâkid-i mutahharaları ziyâretine hırâm edip. Zikr olunan Hafız-ı latîfü'l-edâ ve mücevvid-i hoş-sadâ ki nağme-i zibâsı kalb-i mahzur sahîfesinden müzeyyel sadâ ve savt-ı can bahş rûha gıdâ idi. Bu hakîrin cedd-i sahîhidir nitekim hilâl-i kitâbda işâret sebkât etmiştir. Ol pâdişâh-ı âlî-câh Acem diyârının ashâb-ı kemâlini Rûm'a nakl buyurdukda merhûmu dahi getirip şeref-i ihtisâsla ser-firâz ve meclis-i şerîflerine duhûl ve hitâb-ı müstetâbları izzetine vusûl şerefin erzânî kılmakla mümtaz etmişleridi. Bk. *Tâcüttevârîh*, II, 350.

⁶ Sonra sultân-ı firdevs âşiyân Sultân Süleyman Hân -*aleyhi'r-rıdvân*- hazretlerinin nazar-ı mezîd-i iltifâtlarına manzar ve ri'âyet ü inâyetlerine mazhar olup vazife-i yevmîyesi ihsânât-ı mersumeden mâ-'adâ yetmiş Osmânî idi ve ta'âm-ı hâssa-i pâdişâhîden her gün hubz ve ta'âm-ı mukarrerîsi var idi ve alef-i devâb dahi ol cenâbdan ta'yîn olunmuşidi ve esfâr-ı hümâyûnda bir katar katır sâyesi ve sâ'ir me'ûneti ile mukarrer buyurulmuşidi. Merhûm vâlid -*aleyhi'r-rahme*- târîh-i vefâtlarında bu beyti demişlerdir ki,

Beyt: *Eger çil sâl-i dîger zinde bûdî - Şodî târîh-i fevteş "lafz-ı Hâfız"*.

Gerçi ömründe kırk yıl sağlıkla yaşadı. Öldüğünde tarihi "lafz-ı hâfız" oldu.

Hâfız-ı mahsûs-ı sultânî bülbül-i nağme-i sarây-ı serâbistân-ı Kur'ânî Hâfız Mehmed İsfehânî hass-ı bi'l-fazlî's-sübhanî münâsib-i makâm-ı makâmât-ı mütênâsibe ile a'sâr-ı şerife tilâvet eyledi. Bk. *Tâcüttevârîh*, II, 350.

⁷ Vâlidim bendesine etdi nazar - Altı yıl etdi lutfuna mazhar
Sırrına eyledi anı mahrem - Kıldı ol abd-i hâlisin hem-dem
Gece gündüz celîs edindi anı - Haremimde enîs edindi anı. Bk. *Tâcüttevârîh*, I, 4.

⁸ Nuri Özcan, "Hasan Can Çelebi", *DİA*, C 16, s. 312.

⁹ Hoca Sadeddin Efendi (HSE), babasının bu müstağni halini şu cümle ile ifade etmiştir: "...teklîf-i manâsib-ı âliye buyuruldukda ferâğı gâlib ve künc-i hamûle râğıb olmağın küşe-nişin ve uzlet-güzîn olup devâm-ı eyyâm-ı adâlet-fercâm ve kıyâm-ı hıyâm-ı izz ve devâm-ı Osmânî du'âsını vird-i zebânî

974/1566-67'de vefatına kadar bu uzlet hayatı devam etmiştir.

Sadeddin Efendi 943'te (1536-1537) İstanbul'da doğdu.¹⁰ Babasının itibarı ve muhiti sayesinde daha küçük yaştan itibaren iyi bir tahsil gördü, çok zeki ve başarılı bir talebe zümresiyle tanınmış hocalardan dersler alarak fevkalade verimli bir tahsil hayatı geçirdi. Özellikle Sahn-ı Seman Müderrisi Karamanî Mehmed Efendi'nin¹¹ ve Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin talebesi oldu, 963/1556'da Ebussuud Efendi'den mülazemet aldı.¹²

Daha sonra önemli ilmiye mevkilerinde bulunmuş olan Şeyhülislam Bostanzade, Şair Bâki, Nev'î, Mecdî, Vâlihî, Karamanlı Muhyiddin, Remzizade, Hüsrevzade, Cevrî, Câmî Sadeddin Efendi'nin ders arkadaşları idi ancak daha sonra çeşitli sebeplerle bazıları ile kavgalıklar yaşamıştır.¹³

Sadeddin Efendi, mesleğe müderrislik ile başlamış, 1556 yılında henüz yirmi yaşında iken yevmî 30 akçe ile İstanbul Murad Paşa Medresesi müderrisliğine tayin olunmuş, 971 Şevval'inde/Mayıs-Haziran 1564'de erbain payesi ile Bursa Yıldırım Han Medresesine müderris olup bu görevde iken kısa süre sonra hariç derecesine yükselmiştir. Zilhicce 977/Mayıs 1570'de Bursa Çelebi Mehmed Medresesi (Bursa Sultaniyesi) müderrisliğine yükseldi. Ramazan 979/Ocak-

ve hırz-ı cinânı etmeğe fart-ı meylini beyân ve kût-ı lâ-yemût ile kanâ'ate mezîd-i ragbetini ayân etmegin müşâhere vü müsânehesi yevmî yüz yigirmi Osmânî vazîfe ta'yîn buyurulup ekser ezminede iki yüz filoriden bin filoriye varınca atâ vü bahşîş ve mezîd-i telattuf ü eşfâk ile ahvâlini tefahhus u pürşîş buyururlar idi." Bk. *Tâcüttevârih*, I, 293.

¹⁰ Sadeddin Efendi'nin, babası Hasan Can'ın görevli veya emekli olarak bulunduğu Bursa veya Edirne'de doğdu hakkında iki ayrı rivayet bulunmaktadır.

¹¹ Karamanî Mehmed Efendi Sahn müderrisi iken ondört zeki, şair talabesi (danişmend) vardı, bunlar arasında Hoca-i Sultan Murad Sa'deddin Efendi ve Sultanü's-şuarâ Baki Efendi, Nev'î Efendi, Hüsrevzade Hüsrev Çelebi, Edirneli Mecdî Efendi, Karamanî Muhyî Çelebi, Üskübî Çelebi, İlâhî Çelebi en tanınmışları olup ekserisi Ebussuud Efendi'den mülâzim olmuşlardır. Bk. Ataî, *Hadaikü'l-hakaik fi tekmeleti's-Şekaik*, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 58.

¹² "...Ve bu bendeye ve birâderlerine yevmî yigirmişer Osmânî vazîfe sadaka buyurmuşlar idi. Hengâm-ı irtihâline dek bu hâl üzere ri'âyet ve kenef-i inâyet-i sultânîde himâyet olundu. Bu hakîr-i kasîrî'l-bâ' yesîrî'l-metâ' ahâlî-i dehr ve mevâlî-i asr hîdmetinde iktisâb-ı intisâb-ı ulûm etdikden sonra.... fudalâ-i dânişver ve ulemâ-i her-kîşver mefârikinin tâci ve diyâr-ı Rûm'un medâr-ı ibtihâci ve metâ'-ı fazl u irfânın sermâye-i revâci ve encümen-i ulûm u fezâ'ilin sirâc-ı vehhâci olan.... Şâhibü'l-fazli ve'l-kemâl sâhibü ezyâlî'l-efdâl sa'dü'z-zamân ve sâ'idü'l-emân mazharü'l-izzî ve'l-alâ ve'l-cûd, el-Mevlâ eş-şehîr bi-Ebissu'ûd... hazretlerinin südde-i seniyyelerinde çârüb-keş olan tullâb-ı fazilet-intisâb silkinde insilâk ile ser-firâz ve şeref-i iltifâtları ile akrânından mümtâz olup bir niçe sâl ol âsitâne-i efdâlde kesb-i kemâle iştigâl ile çerâg-ı âmâlî işti'âl bulıcak pâye-i mülâzemet hurûc ve menzile-i tadrîse urûcdan sonra sene *ihdâ ve seb'in ve tis'a mi'e* (971/1563-64)'de mahrûse-i Bursa'da vâki' olan medrese-i Yıldırım Hânî'de hîdmet-i derse iştigâl ile me'mûr olup". Bk. *Tâcüttevârih*, I, 293, 295; Ataî, *Hadaikü'l-hakaik fi tekmeleti's-Şekaik*, haz. Abdülkadir Özcan, s. 429.

¹³ Katib Çelebi, *Fezleke*, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2016, s. 161.

Şubat 1577’de Sahn-ı Seman müderrisi olduğunda vermiş olduğu dersler ilmî çevrelerde konuşulup takdir edilir olmuştur.¹⁴

Şehzade Murad’ın Hocası İbrahim Efendi’nin¹⁵ vefatı üzerine Muharrem 981/ Mayıs 1573’de Sultan II. Selim tarafından şehzade hocası olarak görevlendirilip, Manisa’ya gitmiş sekiz ay süren hocalık görevi sırasında Şehzade Murad üzerinde çok müsbet intiba bırakmış, Sultan Murad’ın 8 Ramazan 982/22 Aralık 1574 cülusuyla hâce-i sultanîlik pâye ve görevi kendisine verilmiş bundan sonra vefatına kadar devam edecek olan ikbal hayatı başlamıştır. *Fatih Kanunnamesi*’nde “serdâr-ı ulemâ ve müsteşâr-ı umûr-ı dîn ü dünyâ”¹⁶ sıfatıyla ifade edilen bu pâye ile sarayda, devlet idaresinde ve ilmiye sınıfı içerisinde fiilen çok etkili olmuştur. Bu güçlü konuma ulaşmasında şübhesiz Sadeddin Efendi’nin şahsiyet ve kabiliyetinin önemli rolü bulunmaktadır. Manisa’da geçen sekiz aylık süredeki faaliyetleri hakkında etraflı bilgi bulunmamakla birlikte şehzadenin bilgi ve tecrübe sahibi olmasında, etrafındaki ilim, sanat ve kültür muhitinin ve özellikle Sadeddin Efendi’nin önemli tesiri olduğu bilinmektedir. Manisa’dan İstanbul’a geldiğinde Ayasofya civarında kendisine beytûlmalden bir ev hibe edilmiştir.¹⁷ Vefatı sırada bu konakta bulunduğu ve oğulları Mehmed ve Esad Efendilerin Ayasofya Camisi’ndeki mevlid merasiminden süratle babalarının yanına geldiği Selanikî’deki ifadeden anlaşılmaktadır. Sadeddin Efendi’nin Beşiktaş’ta da evi olduğu ve o civarda bir hamam ile bir fırın yaptırdığı bilinmektedir.¹⁸

Sultan Murad’ın cülusundan itibaren merasimlerde, toplantılarda ve meşveret meclislerinde hep önde yer almış ve etkili bir konumda olmuştur. Şehzade Mehmed’in sancak beyi olarak maiyeti ile birlikte 17 Aralık 1583’te Manisa’ya hareketi merasiminde at üzerindeki şehzadeye ilk olarak Hoca Efendi yaklaşarak

¹⁴ “Yetmiş dokuz Ramazanın’da ... Semâniye’den birine müderris ve her meclis-i ders ü tahkikleri nakl-i mahâfil ü mecâlis olmuş idi”, Ataî, *Hadaikü’l-hakaik fi tekmileti’ş-Şekaik*, haz. Suat Donuk, C II, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2017, s. 1164.

¹⁵ Ataî, *Hadaikü’l-hakaik fi tekmileti’ş-Şekaik*, haz. Abdülkadir Özcan, s. 179

¹⁶ “serdâr-ı ulemâ ve müsteşâr-ı umûr-ı dîn ü dünyâ” olarak nitelendirilip hoca efendilerin şeyhülislâm ile aynı elkâbla anılmaları ve sadrazamların onları “riâyeten” üst makama almaları öngörüldüğünden. Bk. Abdülkadir Özcan, “Fâtihi’nin Teşkilât Kânûnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, *Tarih Dergisi*, S. 33, 1982, s. 43.

¹⁷ “Cümleden Hâce-i Padişah olan Mevlana Sadeddin ibn Hasan Can’a hâcelik vazifesi ve sa’ir muayyenatı ta’yin olunup müsteşâr kılındı. Ve ulema silsileleri ma’rifetleri ile tertib olunmak fermân olundu ve Ayasofya kurbunda meskenleri olmak için bir saray dahi cânib-i Beytü’l-mâl’den hibe olundu”. Bk. *Hasan Beyzade Tarihi*, haz. Şevki Nezihî Aykut, C II, TTK, Ankara 2004, s. 252.

¹⁸ Şerafettin Turan, “Hoca Sadeddin Efendi”, *DİA*, C 18, s. 196-98.

devlet idaresiyle ilgili tavsiyelerde bulunmuş daha sonra vezirler yaklaşmıştır.¹⁹ Sultan Murad'ın kızı Aişe Sultan ile İbrahim Paşa'nın çok görkemli düğününde nikahlarını üç yüz bin sikke altın mehir ile Sadeddin Efendi kıymıştır. Bu, o zamana kadar emsali görülmemiş bir miktar idi. Akabinde verilen ziyafette Şeyhülislam Çivizade Efendi ile Hoca Efendi ulemadan ayrı olarak ağırlandırlardır.²⁰ Daha sonra Koca Sinan Paşazade Vezir Mehmed Paşa ile Sultan Selim torunu, Piyale Paşa kızının nikahlarını da Ekim 1598'de elli bin altın mehir ile yine Hoca Efendi kıymıştır.²¹

Hoca Efendi üst düzey resmi merasimlere düzenli katıldığı gibi, çeşitli görevlere tayin edilen devlet adamlarını ziyaret edüp tebrik etmeyi de ihmal etmediği, hatta kendisinin muhalif olduğu veya muhalefetini gördüğü devletlülere bile tebrik ettiği görülmektedir. Bu tebrikleri çoğunlukla diğer devlet adamlarıyla yapmış bazan da ilmiye mensubu olan iki oğlu Mehmed ve Esad Efendileri alarak ifa etmiştir. Nitekim Damad İbrahim Paşa ikinci sadaretinde kendisinin “Hâce-i Sultanilik” görevine son verilmesine sebep olduğunu bildiği hâlde Paşa'nın üçüncü defa sadarete tayin edildiğinde iki oğlu ile birlikte tebriğe gitmiştir.

Sadeddin Efendi, yüzyılın son çeyreğinde yapılan meşveret meclislerinin hemen hepsine katılıp, öne sürdüğü fikirleri, teklifleri ve konuşmaları ile etkili olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Ayrıca Sultan Murad ve Sultan Mehmed'in önemli konularda kendisi ile istişareye, fikir ve tavsiyelerini almaya önem verdikleri de vekayinamelerde nakledilmektedir. Ejderhan'ın fethi konusunda yapılan toplantıya vezirlerle birlikte Sadeddin Efendi de davet edilmiş ve burada konu etraflıca değerlendirilmiştir (18 Şevval 995/21 Eylül 1587).²²

Sadeddin Efendi'nin meşveret meclislerinde özellikle siyasi, askeri meselelerde keskin gözlemlerde bulunup görüşünü ve tavrını net ortaya koyduğu görülmektedir. Nitekim, Koca Sinan Paşa'nın 1593'de Avusturya üzerine sefere çıkma kararına Hoca Efendi şiddetle karşı çıkarak sert tavır koymasına önemli bir

¹⁹ *Târih-i Selânikî*, s. 142. Bu önemli Osmanlı devlet geleneği son olarak Şehzade Mehmed'in Manisa'ya hareketinde uygulanmıştır.

²⁰ “Ve cihâz alunduğı gün, ki akd-i nikâh dahi ol gün vâkı' olmuşdı, dâmâd ve arus canibinden virilen serâser ve akmişe-i mütenevvi'a ve hil'at defteriyle tamâm üç bin kıt'a virilmişdi. Ve Hoca-i Şâh-ı cihan, Sa'dî Efendi hazretleri izn-i hümâyûn ile üç yüz bin sikke altun akd-i nikâh eylediler. Ve şimdiye değin vâkı' olan selâtîn-i selef, nikâhları yüz bin altundan ziyâde vukû' bulmaduğın yine müşârun-ileyh hazretleri nakl ü hikâyet buyurdılar.” Bk. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, s. 169.

²¹ *Târih-i Selânikî*, s. 775.

²² *Târih-i Selânikî*, s. 191.

hadisedir. Aralarında geçen tartışmada Sinan Paşa'ya hitaben, yazmakta olduğu Osmanlı tarihinin sonuna geldiğini, bu eseri kazanılmış olan Acem zaferi ile bitirmek istediğini, tekrâr savaşa girip devletin başına yeni bir gaile açılmaması gerektiğini söylemesi üzerine Sinan Paşa ise büyük bir özgüvenle bu seferde kararlı olduğunu zafer kazanacağını, eserini bu zaferle bitirmesini söyleyince, Sadeddin Efendi bu sözlerin gurur ifadesi olduğunu, bundan sakınmak gerektiğini söyleyerek meclisten ayrılmıştır.²³

Gilan Hakimi Ahmed'in Osmanlı ülkesine sığınması üzerine bu durumun İran'la münasebetleri nasıl etkileyeceği hususu Sadrazam Ferhad Paşa'nın evinde vezirler, Sadeddin Efendi, şeyhülislam, kazasker ve bazı devlet erkanının katılımıyla yapılan meşveret meclisinde etraflıca değerlendirilerek İran'la münasebetlerin bozulmaması görüşü benimsenmiştir.²⁴

Hoca Efendi'nin ilmiye makamlarına, hatta yüksek seviyeli bazı idarî ve askerî makamlara tayin ve azillerde çok etkili olması, devlet adamları arasında büyük huzursuzluk ve hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Nitekim, Malûlzade'nin bazı fetvalarının hatalı olduğunu Sadeddin Efendi'nin III. Murad'a bildirmesinin şeyhülisamlıktan azlinde etkili olduğunu Peçuyulu nakletmektedir.²⁵ Diğer taraftan, Şeyhülislam Kadızade Ahmed Efendi Sadeddin Efendi'nin muhaliflerinden olup,²⁶ Sultan Murad'a şikayette bulunarak, padişah hocalığının geri alınmasını istemiş ise de bunda başarılı olamamıştır.²⁷

Hoca Sadeddin Efendi'nin hayatıyla ilgili önemli bir husus da, hâce-i sultanî ve şeyhülislam olduğu dönemde²⁸ dahi ders verme ve talebe yetiştirme faaliyetini

²³ Hoca Efendi dahi, "Paşa hazretleri, dâ'iniz bu Devlet-i 'Aliyye târihin itmâma irişdirmekte ben bununla itmâm ideyin ki, Pâdişâhımızın bir ednâ kulu Şâh-ı 'Acem'in bu kadar memâlikin alup 'âkıbet oğlunu rehin virdi. Beç kralı Ferhâd Paşa ihtimâmıyla iki yıllık harâc virmiş Budun'da idi, geldi diyü ağzımız tadıyla temâm idelim. Lutf idin yeniden bir fûrce açılmasun" didikde Sinân Paşa, "Yok Efendi! Böyle yaz ki, Pâdişâhımızın bir kulu 'Acem şâhının oğlunu getirdi. Bir kulu dahi Beç kralı üzerine varup memleketin gâretten sonra kralı keşân ber-keşân Âsitâne'ye gönderdi" didikde Hoca Efendi, "Estağfirullah Paşa hazretleri! Bu söz kemâl-i gurûrdandır. Bunun 'âkıbet şe'âmetinden pek korkarım" diyüp, kalkup dağıldılar. Bk. Katib Çelebi, *Fezleke*, s. 19.

²⁴ *Târih-i Selânikî*, s. 256.

²⁵ Peçevî (Peçuyî), *Tarih-i Peçuyî*, II, İstanbul 1283, 32; T. Özcan, "Malûlzâde", *DİA*, C 28, s. 457.

²⁶ *Hasanbeyzade Tarihi*, II, 259.

²⁷ Kadızade Ahmed Efendi'nin Takiyyüddin Rasadhanesinin yıkılması konusunda Padişaha rapor vermesindeki asıl sebebin Hoca Sadeddin Efendi düşmanlığı olduğu belirtilmektedir. Bilindiği üzere Hoca Efendi Takiyyüddin'i himaye etmiş, rasathanenin yapılmasını teşvik etmiştir.

²⁸ Şeyhülislamların, İstanbul Bayezid Medresesi'nde ders vermeleri aslında Bayezid Külliyesi vakfiyesinin bir şartı idi. Ancak bazı şeyhülislamlar bu görevi fiilen yapmayıp bir vekile havale ediyordu. Bostanzade'nin şeyhülisamlıktan azli sebepleri arasında bu görevi ihmal ettiği belirtilmektedir.